

Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7

TEOREETILINE KEELETEADUS EESTIS II

Toimetajad

Ilona Trigel ja Haldur Öim

TARTU 2006

Kogumiku artiklid võib tinglikult jagada kolme rühma: neli esimest (Õim, Krikmann, Koit, Meister) võrdlevad ja suhestavad teoreetilisi suundi ja meetodeid, kolm järgmist (Ehala, Keevallik, Verschik) käsitlevad kahe või enama keele kontaktides tekkinud keelekasutuse uurimise meetodeid, viis viimast (Kasterpalu ja Gerassimenko, Pedaja ja Kio, Penjam ja Pajusalu, Cohnitz, Metslang) tutvustavad ühe teoreetilise suuna põhiseisukohti ja taustu.

Esimese kogumiku saatesõnas avaldasid toimetajad lootust, et esimene konverents pani aluse traditsioonile. See lootus on nüüd täitunud, jääb üle soovida, et kaks ei jää kolmandata.

Ilona Tragel

SISUKORD

<i>Haldur Õim</i>	9
Hargnemisi teoreetilises keeleteaduses	
<i>Arvo Krikmann</i>	21
Huumori ja kujundkõne eristatavusest	
<i>Mare Koit</i>	41
Ratsionalism ja empirism keeletöötluses: vastasseis või koostöö?	
<i>Einar Meister</i>	55
Teooria ja praktika vahekorrasst kõnetehnoloogias: täiuslikuma tehnoloogia suunas	
<i>Martin Ehala</i>	68
Etnolingvistiline vitaalsus ja selle mõõtmine	
<i>Leelo Keevallik</i>	85
Keelekontakt ja pragmaatika	
<i>Anna Verschik</i>	97
Koodikopeerimise mudel: tõlgendades keelekontakte mikrotasandil	
<i>Riina Kasterpalu, Olga Gerassimenko</i>	112
Vestlusanalüüs	
<i>Kati Pedaja, Kati Kio</i>	127
Loomuliku morfoloogia teoreetilised lähtekohad	
<i>Pille Penjam, Renate Pajusalu</i>	141
Konstruktioonigrammatika	

- 28) Kui palju on X-rühma hulgas kuulsaid kultuurinimesi (kirjanikke, näitlejaid, kunstikke, lauljaid, teadlasi, ajakirjanikke)?
- 29) Kui palju on Y-rühma hulgas kuulsaid kultuurinimesi (kirjanikke, näitlejaid, kunstikke, lauljaid, teadlasi, ajakirjanikke)?
- 30) Kui kõrgelt on X keel hinnatud ühiskonnas?
- 31) Kui kõrgelt on Y keel hinnatud ühiskonnas?
- 32) Kui kõrgelt on X keel hinnatud rahvusvaheliselt?
- 33) Kui kõrgelt on Y keel hinnatud rahvusvaheliselt?
- 34) Kui palju on Xide hulgas jõukaid tööandjaid ja ärimehi?
- 35) Kui palju on Yite hulgas jõukaid tööandjaid ja ärimehi?
- 36) Kui palju kasutatakse X keelt meedias (ajalehtedes, raadios, teles ja internetis)?
- 37) Kui palju kasutatakse Y keelt meedias (ajalehtedes, raadios, teles ja internetis)?
- 38) Kui palju kasutatakse X keelt hariduses (lasteasutades, koolis, ülikoolis)?
- 39) Kui palju kasutatakse Y keelt hariduses (lasteasutades, koolis, ülikoolis)?
- 40) Kuidas iseloomustaksid Xide rahvaarvu?
- 41) Kuidas iseloomustaksid Yite rahvaarvu?
- 42) Kui uhked on Xid oma ajaloolise kultuuripärandi üle?
- 43) Kui uhked on Yid oma ajaloolise kultuuripärandi üle?
- 44) Kui aktiivsed on Xid oma asja ajamisel ühiskonnas?
- 45) Kui aktiivsed on Yid oma asja ajamisel ühiskonnas?
- 46) Kui jõukad on Xid?
- 47) Kui jõukad on Yid?
- 48) Kas Xide seisund ühiskonnas on õiglane?
- 49) Kas Yite seisund ühiskonnas on õiglane?
- 50) Kui tugev on X keel ja kultuur 20–30 aasta pärast tänasega võrreldes?
- 51) Kui tugev on Y keel ja kultuur 20–30 aasta pärast tänasega võrreldes?
- 52) Kui erinevad on X ja Y loomu pooltest?
- 53) Kas Xi võib tema väljanägemise põhjal tänaval ära tunda?
- 54) Kas ühiskonnas halvustatakse või narritakse Xe?
- 55) Kas Xid erinevad Yitest usuliste kombetalituste põhjal?
- 56) Kas Xide igapäevane toit erineb Yite igapäevasest toidust?
- 57) Kui palju sa pead ennast Xiiks?
- 58) Kui palju sa pead ennast Yiks?
- 59) Kui palju sa tahaks kuuluda Xide hulka tulevikus?
- 60) Kui palju sa tahaks kuuluda Yite hulka tulevikus?

KEELEKONTAKT JA PRAGMAATIKA¹

Leelo Keevallik
Uppsala Ülikool / Tartu Ülikool

Igatiks, kes on võõras kultuuris suhelda püüdnud, teab hästi, et vaid grammatikast ja sõnavarast õnnestunud vestituseks ei piisa. Oluline on ka suhtuspädevus, oskus keelt vastavalt situatsioonile ja eesmärgile kasutada. Suhtuspädevuse rollile keelekasutuses juhtis tähelepanu juba antropoloog ja sotsiolingvist Dell Hymes (1972) ning tänaseks on välja arenenud terve hulk teadusharusid, mis tegelevad kultuuridevaheliste erinevustega suhtluses. Uuritakse näiteks viisakustavade erinemist, vestlusstiilide varieerumist eri kontekstides, aga ka kõneaktide vormistust. Muuhulgas kuulub siia ka sotsiolingvistiline pädevus kui oskus variante kontekstistundlikult valida. Mõned uurijad on aga sotsiolingvistilist pädevust koos oskusega kõneakte antud kultuuris eesmärgipäraselt kasutada (illokutiivne pädevus) nimetanud hoopis pragmaatilise pädevuse allharudeks (Bachman 1990). Nii suhtuspädevus kui ka pragmaatiline pädevus on seega üldisemad terminid, mis hõlmavad kõneleja keelekasutuslikke ja kultuurilisi teadmisi vastavast ühiskonnast, selle liigendumisest ja tavadest.

Pragmaatika uurib keelt kasutaja seisukohalt, pöörates tähelepanu sellele, milliseid keelelisi vahendeid kõnelejad valivad ning millised keelekasutuslikud piirangud kehtivad ühes või teises situatsioonis (Crystal 1985). Kultuuridevaheline pragmaatika (*cross-cultural pragmatics*) võrdleb keelekasutust kahe või enama keeles. Eri kultuurides võivad olulised olla hoopis erinevad sotsiaalse konteksti tegurid, mis mõjutavad valikuid sobiiliku käitumise ning keelekonventsioonide osas; näiteks mõnel pool on sotsiaalsed hierarhiad olulised, teisel mitte (House-Edmonson 1986). Termin „kultuuridevaheline pragmaatika“ on kasutusel juba vähemalt paarkümmend aastat ning põhjapanevaid teoseid on ilmunud päris mitu (nt Blum-Kulka *et al* 1989; Wierzbicka 1991). Üks

¹ Käesolev uurimistö saai võimalikuks tänu Rootsi Teadusfondi grantidile. Autor on tänulik Virve Raagile ja anonüümsetele retsensentidele kommentaaride eest.

laitemaid väljundeid selleteemalistes uuringutes on kultuurikonfliktide seletamine ning nende põhjuste paljastamine (nt Clyne 1994; Pajupuu 1995, 1997; Scollon, Scollon 2001). Me kõik reageerime aeg-ajalt intuitiivselt negatiivselt selle peale, kui teise kultuuri esindaja tundub liiga pealetükkiv, intüimne, kalk, ükskõikne või lihtsalt ebaviisakas. Enamasti pole põhjuseks suhteja üllamainitud isiksuseomadused, vaid lihtsalt teistsugused käitumisnormid tema ühiskonnas. Kultuuridevahelised võrdlused aitavad uurijal ka sagei näha omaenda keeleühiskonnas ilmnevaid konventsionaalseid mustreid, mida minuüksi keeleühiskonna seest vaadates võib nii endastmõistetavaks pidada, et oleme nende suhtes pimedad.

Kontaktid eri keeleühiskondade vahel ei vii aga alati kultuurikonfliktini, eriti kui kontakt on pikaajaline ning rahumeelne. Pidevad kontaktid ja suure ühiskonnaosa mitmes keeles suhtlemine võib hoopiski viia pragmaatika laenamisele ühest keelest teise. Nii on näiteks juhtunud terve rea keelenähtustega Rootsi eesti keeles. Eesti eesti keel ja Rootsi eesti keel arnesid ligi viis aastakümnet pea täiesti lahus ning kardiinaalselt erinevates keelekontaktides. Nende võrdluses torkavad pragmaatilised erinevused hästi silma. Varasemad uuringud Rootsi eestlaste suhtluskäitumisest, on ootuspäraselt andnud vastakaid tulemusi. Ühel poolt on leitud, et Eesti eestlastega võrreldes käituvad Rootsi eestlased pigem nagu rootslased (de Geer *et al* 2002), aga teiselt poolt jälle, et eesti suhtlusstiil säilib sõltumatult asukohamaast (Tulviste *et al* 2002). Käesolev ülevaade keskendub ainult keelepragmaatikale ja sedapuhku rootsi keelest laenatud mustritele, mis peegeldavad tihedaid kontakte kahe keeleühiskonna vahel. Eesmärgiks on vaadelda mõningaid võrdleva pragmaatika uurimisalasid – kõneaktid, viisakus, samade tegevuste vormistus eri kultuurides, voojärjendite ja vooorde ülesehitus – ning illustreerida neid näidetega Rootsi eesti keelest. Materjalina on kasutatud nii eluloointervjuusid, Rootsi eesti raadio saateid kui ka videolindistusi Rootsi eestlaste kokkusaamistelt.

1. Kõneaktide konventsioonid

Üks vaieldamatult keskmemaid pragmaatika allharusid uurib kõneaktide vormistamist. Eri keeltes ja kultuurides võib sama kõneakti sooritada eri vahenditega. Ala silmapaistvamaid esindajaid Anna Wierzbicka (1985) demonstreeris oma väga mõjukas uurimuses erinevusi kõneaktide

sooritamises poola ja inglise keeles. Näiteks on formaat *Can you X?* 'Saad sa X?' inglise keeles konventsionaalne palve, st et eeldatav reaktsioon selliselt formuleeritud voorule on palve täitmine. Poola keeles mõistetakse aga vormiliselt sama küsimust kui päris küsimust selle kohta, kas kõnetatav saab või suudab midagi teha. Samuti erineb formaadi *Would you like X* 'Sooviksid sa X' (otsene tõlge: 'Kas sulle meeldiks X?') kasutus. Inglise keeles on see tavaline ettepanek, samas kui poola keeles tõlgendatakse analoogset formaati kui küsimust nähtuse või tegevuse X meeldimise kohta. Palveid ja ettepanekuid väljendatakse poola keeles muude vahenditega.

Analoogseid näiteid leiab lähemaltki, Rootsi eesti keelest. Näiteks väljendatakse rootsi keeles palvet sageli pöördsonajärgiga (õeldis – alus – sihitis) üldküsümuse vormis. Eesti keeles on siinkohal täpsemaks vasteks *kas*-küsümus. Järgmisi lausungeid mõistetakse seega rootsi keeles kui viisakaid palveid.

(1a) *Skickar ni tallrikar!*

'Kas te saadate taldrikud?'

(1b) *Skickar du den hit!*

'Kas sa saadad seda siia poole?'

(1c) *Ställer du flaskorna i maskinen!*

'Kas sa paned pudeleid masinasse?'

Ka Rootsi eesti keeles väljendatakse palvet üldküsümusega. Seal on ongi pärit järgmised videolindistatud näited²:

(2a) Kas te saadate oma taldrikud.

(2b) Kas ulatad seda siia poole.

(2c) Kas sa lähäd ja paned need pudeleid masinasse.

Rootsi keelt ja Rootsi eesti keelt eristab antud juhul vaid see, et eesti keeles ei moodustata üldküsümusi sama regulaarselt pöördsonajärje abil kui rootsi keeles. Seega on Rootsi eesti keeles palvenagi kasutusel tavaline *kas*-alguline üldküsümus. Eesti eesti keeles tundub selline 'keelekasutus aga võõras. Indikatiivis *kas*-küsümus on enamasti lihtsalt infoküsümus ja mitte viisakas palve. Ei minu enda eesti telefonikõnede korpuses (vt kirjeldust Keevallik 2003: 42–52) ega ka Tartu Ülikooli suulise kõne korpuses pole näiteid palvena kasutatud indikatiivis *kas*-

² Lindistatud näidetes on transkribeeritud suulisele kõnele omased parameetrid: rõhuline silp – allajoonimine, venituse – koolon, katkestus – sidekriips, langetav intonatsioon – punkt, tõusev intonatsioon – küsimärk, püsiv intonatsioon – koma.

küsimustest. Küll aga võib *kas*-küsimust kasutada palvena siis, kui selles esineb veel mõni pehmemendav palvet markeeriv vahend, nagu näiteks *saama*-verbi vormid, eitus või tingiv kõneviis. Seega on lisaks küsimuse formaadile Eesti eesti keeles vajalikud ka muud markerid, et öeldu kõlaks palvena.

(3a) Kas sa: siia ei saa tulla.

(3b) A kas sa saaksid mulle mõned võtta.

Ainuüksi indikatiivne *kas*-küsimus paistab aga olevat hoopis teistsuguse tundeäärtusega ning pigem ebaviisakas. Tartu Ülikooli suulise kõne korpus leiub üksainus *kas*-küsimusega väljendatud käsk ning seegi on suunatud koerale.

(4) Kas sa oled vait või mis.

Ka sõnakuulmatutele lastele suunatud (korduvad) käsud võivad esineda *kas*-küsimuse vormis, nt *Kas sa tuled juba!*, *Kas sa paned jope selga!*. Seega on Eesti eesti keeles *jah/ei*-küsimusel käsu konnotatsioon (Metslang 1981: 110), mis on loomulikult paljudes situatsioonides lausa ebaviisakas: näiteks suuremal seltskondlikul õhtusöögil, kust on pärit kõik kolm ülaltoodud Rootsi eesti näidet. Eesti eestlaste keskel oleks oodanud hoopis järgnevaid formaate, kus viisakust väljendatakse viisakussõnaga *palun* või leksikaliseerunud palvesõnaga *äkki*.

(5a) Äkki (sa) paned need pudelid masinasse! Äkki (te) saadate oma taldrikud!

(5b) Palun pane need pudelid masinasse! Palun saate oma taldrikud!

Nagu näha, võib Eesti eesti palvegi esineda kindlas kõneviisis, aga sel juhul mitte küsimuse vormis. Ka ei ole Eesti eesti keeles sugugi ebaviisakas esitada oma palve käskivas kõneviisis koos sõnaga *palun* või vormeliga *ole hea/kenä*. Mõlemaid võib üsna vabalt lause süntaksisse sobitada (Keevallik 2003: 144–147). Seevastu kõlaksid käskiva kõneviisi vormid rootsi keeles äärmiselt ebaviisakalt ja pealetungivalt. Seal väljendatakse viisakust pigem grammatiliste vahenditega, näiteks küsiva ja tingiva kõneviisiga. Niisiis on tegemist lausa vastandlike konventsioonidega: Rootsis on üldküsimus viisakas palve, Eestis ebaviisakas käsk. Ja vastupidi – Eestis on käskivas kõneviisis lausung (koos viisakussõnaga) viisakas palve, Rootsis range käsk.

Peaaegu sama mustrit järgivad neis kultuurides ka viisakad ettepanekud, kuid selle vahel, et ettepanekut ei saa väljendada käskivas kõneviisis. Ka siin kasutavad Rootsi eestlased rootsi keele mõjul kindla kõneviisi üldküsimust, Eesti eesti keeles on aga väitevorm või *äkki*-formaal loomulikumad.

(6a) Rootsi eesti: Kas me teeme ühe koogi pooleks.

(6b) Eesti eesti: (Äkki) (me) teeme ühe koogi pooleks.

Seesama keelekasutuslik kultuurierinevus peegeldub ka võrdlvas uurimuses lastevanematest, kus vaadeldi laste käitumise korrigeerimist Eestis ja Rootsis (de Geer, Tulviste 2002). Eestis kasutati valdavalt käskivat kõneviisi (68%), Rootsi peredes aga oli valitsevaks lausetüübiks küsimus (43%). Sellest võiks järeldada, et eesti lapsevanemad on otsekohesemad ja mitte nii viisakad. Samas võisid eesti imperatiivid vabalt olla viisakaks markeeritud (nt *ole hea*) nagu selgub näidetest (de Geer, Tulviste 2002: 338–339). See tähendab, et paljud eesti lastevanemate käsud olid Eesti kultuurikontekstis vähemalt sama viisakad kui rootsi küsimused Rootsi kontekstis. Sama uurimus näitab ka, et Rootsi eesti lapsed esitavad rohkem küsimuse vormis lausungeid kui Eesti eesti lapsed. See kvantitatiivne tulemus toetab ülaltoodud kvalitatiivset kõneaktianalüüsi Rootsi eesti ühiskonnas. Pragmaatikat võib tihedas keelekontakti olukorras kergesti ühest keelest teise laenata.

2. Viisakusvormeid

Kultuuri erinevad muidugi ka viisakusvormelid. Näiteks on ühiskondi, kus pöördumusvormide süsteem on äärmiselt keerukas ja nõuab enda täpset hierarhilist ja ealist positioneerimist kõnetatava suhtes. Mõnedes ühiskondades on aga kasutusel vaid üksainus kõnetusvorm. Eesti ja paljud teised euroopa keeled paigutuvad kahe äärmuse vahepeale, kasutades põhiliselt kaht kõnetusvormi: ainsuse teist pöörat ning enamasti mitmuse teist või ainsuse kolmandat pöörat. Faktorid, mida kõnetusvormi valikul arvestatakse, võivad samuti ühiskonniti erineda. Kui mõnes ühiskonnas on kõnetusvormi valikul oluline vaid tutvusaste, siis teistes võib väga tähtis olla ka näiteks ühiskondlik positsioon (vt klassikaline uurimus Brown, Gilman 1960; hilisematest nt Braun 1988). Eestis kui üha demokraatlikumas ühiskonnas on oluline eelkõige tutvusaste, seega

horisontaalne solidaarsustelg ja mitte vertikaalne hierarhia telg (Keevallik 1999).

Rootsi eesti ühiskonna pöördumisvorme on aga mõjutanud Rootsis 1960. aastatel edukalt läbi viidud sinatamiskampaania. Tänapäeval käib seal üldiselt sinatamine. Rootsi eestlastega tehtud intervjuudest võib kuulda, kuidas Eesti eesti intervjuerija vastaskõnelejat tekitab, kuid intervjueritav vastu sinatab, kuigi mõlemad on ühevanused ja tutvustuste pealpealne. Üldiselt Rootsi eestlased sinatavad üksteist sõltumatu tutvustamist, kuigi mõnda aega püüti eksiilkogukonna siseselt eestipäraseid kombeid alal hoida. Vahele on tunda, et Eesti ühiskonnas alateadlikult käibel olevaid reegleid on pideva harjutamiseta päris raske säilitada. Nii näiteks ei eeldata Eestis vist, et auväärse eas proua 20-aastast tütarlast kohvilauavesitluses teietaks, mis on aga talletatud Rootsi eesti keele lindistustes. Eesti ühiskonnas on teietamise kõrgaeg umbes keskiga ning teietamise vajadus väheneb vanuseteljel äärmuste poole. Ei teietata väga noori ega väga vanu (Keevallik 1999: 138–139), eriti mitte informaalsetes olukorras.

Pöördumisalane ebakindlus pole muidugi ainult Rootsi eesti ühiskonna eripära. Seda on täheledatud näiteks ka ungari eksiitühiskonnas Ameerikas, kus teise põlvkonna kõnelejad vorme segavad, kasutades näiteks asesõna ainsuses ja tegusõna mitmuses (Fenyvesi 2005: 312–315). Osa ungari keele kõnelejad on muidugi täielikult üle läinud ameerikalikule kõnetustavale, kus pea igas olukorras pöördutakse esinimega ja ainsuses ning ilma Ungaris kasutusel olevate austavate sugulustitliteta *néni* 'tädi' ja *bácsi* 'onu'. Teised aga püüavad Ungari tavasid järgida, kuid on kasutusreegli osas ebakindlad. Sama on näha eksiileestlaste seas, kus eelkõige nooremate põlvkondade esindajad ei taju enam eesti ühiskonna vaikimisi kõnetusreegleid. Ebakindlust suurendab kindlasti asjaolu, et nii Ungari kui ka Eesti ühiskonnas on eriti viimasel aastakümnel kaldu tud tugevasti informaalsete kõnetustava poole.

Lisaks kõnetusvormidele on igas kultuuris ka oma viisakad käitumisrutiinid ehk konventsionaliseerunud suhtlusmustrid, mida harjumuspäraselt ja küsimata järgitakse. Need torkavad paremini silma võõraste ühiskondadega kokku puutudes. Nii on näiteks Rootsis tavaks pea iga vestluse lõpus tervitada vestluspartneri lähedasi. Seda tehakse sageli fraasiga *hälsa hem* 'tervita koju', mispuhul ei pruugi eraldi mainida tervitatavate nimesid ega sotsiaalseid rolle. Eestis ei ole tervitamine iga vestluse lõpus samavõrra kohustuslik, kuid Rootsi eestlaste hulgas, kelle

jaoks tervitamine on muutunud loomulikuks sotsiaalse elu osaks, võib kuulda isegi puhtrootsikeelset *hälsa hem*.

Väga tüüpiline rootsi käitumistava on järgmisel kohtumisel pärast küülastäiku perenaisele või peremehele tänu avaldamine vormeliga *tack för senast* 'aitäh viimase (korra) eest'. Vastuseks on rutiinselt *tack själv* 'aitäh (sulle) endale'. Kultuuriline surve tava järgida on olnud piisavalt tugev, et kanduda Rootsi eestlastegi hulka, ning vahel on nad võtnud üle isegi rootsikeelse rutiini (Ok Saar 1972: 440). Samas esineb ka eesti keelset toorfõlget *tänan viimase eest*. On üsna raske olla meelega eba viisakas, mis tähendaks Rootsi eestlastele näiteks antud juhul rutiini ärajätmist eesti kommete kohaselt. Nii toimivadki kaks vastandlikku jõudu – ühelt poolt sotsiaalne surve järgida kohalikke viisakusnorme ja teisalt tahe säilitada eesti identiteet. Ükskord lahendas Rootsi eestlane olukorra, öeldes pärast küülastäiku pererahvale: *oleks rootslane, ütleks midagi*. See lausung toimis oivaliselt, demonstreerides ühelt poolt teadlikkust rootsi viisakusnormidest ja teisalt eesti käitumistavade tundmist. Ei seatud ohtu eesti identiteeti ega kõneleja sotsiaalset pädevust. Ka tänamine sai tegelikult tehtud, sest kaasvestleja muidugi mõistis, millist rutiini lausung asendas.

Mitmed tavavormelid esinevad Rootsi eestlaste kõnes rootsimõju listena. Nagu ka muid idioome, tõlgitakse neid pragmaatiliselt domineerivas keelest (seda mõistet kasutab mustlaskeele kontaktide uurija Matras (1998)). Näiteks sage rootsi hüvastijätufras *vi ses (snart igen)* 'me näeme (varsti jälle)' paistab läbi järgmistest Rootsi eesti hüvastijätuvriisidest.

(7) Rootsi eesti: me näeme jälle
näeme varsti jälle
me näeme

Eesti eesti keele vastetena võib korпустest peale formaalsema *nägemiseni* leida aga hoopis järgnevad variandid:

(8) Eesti eesti: näame
näame siis
no näame siis

Vastandina Rootsi eesti variantidele ei kasutata Eesti eesti keele pronoomenit ning vormelisse kuuluvad teised partiklid/adverbid. Veelgi tavalisem hüvastijätuvormel on Eesti eesti keeles aga hoopis teise

verbiga moodustatud (*no*) *teeme (siis) nii*. Pragmaatilised mõjutused ilmnevad järelikult nii struktuuri kui ka sagedustasandil. Antud juhul on need aga piisavalt subtiilsed, et mitte häirida kahe keeleühiskonna liikmete vastastikust arusaamist.

Viisakus ei pruugi seega ilmneada üksikutes sõnades ja väljendites, vaid ka tervetes rutiinides, mis hõlmavad mitut voo. Vestlusjärjendid ehk kõneaktide reastamise viisid võivad samuti kultuuriti erineda. Näiteks on kirjeldatud saksa ja iiri keeleühiskondade erinevat käitumist pakumisjärjendites (Barron 2003). Iiri inglise keeles on tavaks esimesele pakumisele vastata rituaalse keeldumisega, mispeale pakkuja üle küsib, sageli vormeliga *are you sure?* 'oled sa kindel?'. Alles vastus sellele küsimusele on tõsiseltvõetav. Saksa keeleühiskonnas aga eeldatakse kohe siiralt vastamist. Pole raske ette kujutada, kuidas sakslased iirlaste pideva üleküsimise peale end lapseks alandatuna tunnevad ning iirlased Saksamaal nalga ja janu peavad kannatama, kuna keelduvad kõigest pakutavast. Huvitav on siinjuures ka see, et nii mõnigi iiri tudeng, kes terve aasta Saksamaal veedab, keeldub olemast saksa kombel „ebaviisakas“ (Barron 2003: 247–249). See näitab, kui võrd läbiibunud olene omaenda kultuurist ja harjumuspärastest tavadest. Keelepragmaatika on osa inimese igapäevastest käitumisest ning isegi identiteedist.

3. Vooruehitus vestlusjärjendites

Vooruehituse laenamist kontaktisituatsioonis pole praktiliselt uuritud, mis on eelkõige tingitud sellest, et voo, voorujärjend ja vooruehitus üksus on keeleteaduses üsna uudsed lähtemõisted. Küll on aga juba ilmunud kontrastiivseid uurimusi vooruehitusüksuste keelelisest eripärast ja universaalsusest (Lerner, Takagi 1999; Steensig 2001; Thompson, Couper-Kuhlen 2005). Vooruehituse laenamisel kehtivad ilmselt teatud grammatilised piirangud, kuid nii mõnigi muster võib väga hästi ühest keelest teise kanduda.

Nii on näiteks rootsi keeles nn *X-och-X* 'X-ja-X' konstruktsioon, mida kasutatakse vooorde alguses selleks, et mõnd vastaskõneleja kasutatud sõna küsimuse alla seada (Linell 2005; Lindström, Linell 2006; konstruktsioonigrammatika kohta vt P. Penjami ja R. Pajusalu artiklit käesolevas kogumikus). Järgnevas vestluslõigus ei ole Rootsi eestlane päris rahul intervjuueerija sõnaga *vanemad*.

- (9) R: Kas sa oled muidu- tähendab e, vanemate eestlastega kokku puutunud äkki.
A: Njaa? heh
R: Iähemalt.
A: **Vanemad ja vanemad**, see oleneb seal,

Eesti eesti keeles esineb selline voorualguseline kordamismuster ainult osatamise funktsioonis ja enamasti ilma sidesõnata *ja*. Seega on konstruktsioonil hoopis tugevam negatiivne vasuvaidlev roll. Pehmem mõõnev tähendus ja sidesõnaga formaat on Rootsi eestlastel kasutusele tulnud pideva kontakti tõttu rootsi keelega. Kuna eesti kogukond Rootsis on üldiselt väga hästi kohanenud ning räägib väga hästi rootsi keelt, on selline subtiilsede nüansside laenamine täiesti võimalik.

Selliseid formate, mis esinevad ainult kindlas vooosas ja teatud vestlusjärjendi positsioonis, on hulgi. Rootsi eesti keelde on rootsi keelest laenatud voorualguline *ja(a)* sellistes järjendipositsioonides, kus ei ole eelnevalt esitatud küsimust, millele saaks jaatavalt või eitavalt vastata. Ilmselt on tegemist teatud tüüpi vastuseid sissejuhatava keelendiga, millel on vahel ka modaalne tähendus. Näiteks järgnevaates näidetes võib ta markeerida mõningast ebakindlust vastuse sisu suhtes. Eesti eesti keeles oleks vasteks meie sagedasim voorualustaja *no*.

- (10a) R: Millest tuleb koolihirm.
O: **Jaa?** See võib olla väga palju põhjuseid selle jaoks.

- (10b) R: Mis ained sind uvitasid. (.) kõige rohkem.
A: **Ja** maateadus ee o- fi uvitav minu meelest.

Vastuseformaat, mis tõstab esile eelnevat väitest tõese osa või lisab detaili, mis muudab väite tõseks, on rootsi keeles *ja X ja*. Järgnevas näites on aruteluks, kui võrd Ameerika Ühendriikide kirikud koguvad oma liikmetelt makse. H avaldab kahtlust väite üle, et nad seda ei tee. A vastus lisab sellele olulise detaali, et nad koguvad makse puhtalt endale. Ainult see lisandus lubab tal eelneva väitega nõustuda. Formaati on küll eestikeelne, kuid rootsipärane.

- (11) H: Ei tea mõned võtavad ju küll maksu.
A: **Ja omale ja**, a mitte riigile.

Eesti eesti keeles oleks siinkohal ehk kasutatud partiklit *küll*, nt *jah omale küll*. *Küll* on üldse üks raskesti säilitatav keelend võõrkeelses

keskkonnas, kus puudub eesti keelega sarnane üldkõnnumuse vastuseformaat. Eesti eesti keele jaatav vastus sisaldab teatavasti ka rõhusõna *küll* ja kordab küsimuses kasutatavat verbi. Rootsi eesti keele jaatav verb võib aga järgida rootsi vastusefüüsi, kus küsimuses kasutatud verb asendatakse vastava *tegema*-verbi vormiga, rõhusõna pole ning vastus algab anaforse pronoomeniga.

- (12) A: Kas ta ristib ka praegu.
H: Seda ta teeb,

Selles vastuseformaadis on interferentsi ehk teise keele mõju täheldatud ka varasemates kirjutistes Rootsi eesti keele kohta (Alik 2002: 72–74; Laagus *et al* 2004: 33), klassifitseerides seda küll süntaktiliseks mõjutuseks. Siiski on sellisel muustril ka selgelt pragmaatiline külge, kuna ta esineb teatud funktsioonis ning järjendipositsioonis. Nii mõnigi kord esineb Rootsi eesti materjalil segavastuseid, kus näiteks rootsi vastuseformaati lisatakse ikkagi rõhusõna *küll*. Üllatav pole sealjuures tendents, et mida noorem on kõneleja, seda rootsipärasemat vastuseformaati ta kasutab.

4. Lõpetuseks

Igas keeleühiskonnas järgitakse ühiskondlik-kultuurilisi reegleid, mis mõjutavad keelekasutust ning mis kakskeelse kõneleja puhul võivad sõltuda keelevalikust (Oksaar 1992: 3). Kuid nagu ülejäänud keeltki, ei ole mitmekeelsele ja mitmekultuurisel kõnelejal neid reegleid alati lihtne ega vajalikkil lahuse hoida. Eri päritoluga reeglite segamine võib väga hästi olla grupisiseks normiks. Pragmatika on laenatav nagu muudki keelejooned, interferents võib ilmuda nii tüüpilises kõneaktide soorituses, viisakusmuustrites kui ka voorujärjendites.

Kirjandus

- Alik, Mari 2002. Lõuna-Rootsi noored eestlased: nende keel ja identiteet. Magistritöö. Tartu Ülikooli eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakond.
- Bachman, Lyle F. 1990. Fundamental Considerations in Language Testing. Oxford: Oxford University Press.
- Barron, Anne 2003. Acquisition in Interlanguage Pragmatics. Learning how to do things with words in a study abroad context. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Blum-Kulka, Shoshana, Juliane House, Gabriele Kasper (eds.) 1989. Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies. Norwood, NJ: Ablex.
- Braun, Friederike 1988. Terms of address. Problems of patterns and usage in various languages and cultures. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Brown, Roger, A. Gilman 1960. The pronouns of power and solidarity. – Style in Language. Toim. Th. A. Sebeok. Cambridge / Mass (achusetts): MIT Press, 253–276.
- Clyne, Michael 1994. Intercultural communication at work: Cultural values in discourse. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, David 1985. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Blackwell.
- Fenyvesi, Anna 2005. Hungarian in the United States. – Hungarian Language Contact outside Hungary. Toim. Anna Fenyvesi. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 265–318.
- Geert, Boel de, Tiia Tulviste, Luule Mizera, Marja-Terttu Tyggvason 2002. Socialization in communication: pragmatic socialization during dinner time in Estonian, Finnish and Swedish families. – Journal of Pragmatics 12, 1757–1786.
- Geert, Boel de, Tiia Tulviste 2002. Behaviour regulation in the family context in Estonia and Sweden. – Pragmatics 12, 329–346.
- House-Edmonson, Juliane 1986. Cross-cultural pragmatics and foreign language teaching. – Probleme und Perspektiven der Sprachlehrforschung. Toim. K.-R. Bausch, F.G. Königs, R. Kogelheide. Frankfurt am Main: Scriptor, 281–295.
- Hymes, Dell H. 1972. On communicative competence. – Sociolinguistics: Selected Readings. Toim. J. B. Pride, J. Holmes. Harmondsworth: Penguin, 269–293.
- Keevallik, Leelo 1999. The use and abuse of singular and plural address forms in Estonian. – International Journal of the Sociology of Language 139. Estonian Sociolinguistics. Toim. T. Hennoste. 125–144.
- Keevallik, Leelo 2003. From Interaction to Grammar: Estonian Finite Verb Forms in Interaction. Acta Universitatis Upsaliensis Studia Uralica Upsaliensia 34. Uppsala.

- Laagus, Aino, Birute Klaas, Mari Allik 2004. Lõuna-Rootsi eestlased ja nende keel. Valimik intervjuusid. Tartu Ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetooli toimetised 4, Tartu.
- Lerner, Gene, Tomoyo Takagi 1999. On the place of linguistic resources in the organization of talk-in-interaction: A co-investigation of English and Japanese grammatical practices. – *Journal of Pragmatics* 31, 49–75.
- Lindström, Jan, Per Linell 2006. X-och-x som samtalspraktik och grammatisk konstruktion. – *Studier i svenskt samtalspråk II*. Toim. E. Engdahl, A.-M. Londen.
- Linell, Per 2005. Grammatical constructions in dialogue. Paper presented at IPraA congress IX in Riva del Garda, July 14.
- Matras, Yaron 1998. Utterance modifiers and universals of grammatical borrowing. – *Linguistics* 36, 281–331.
- Metslang, Helle 1981. Küsilause eesti keeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Oksaar, Elis 1972. Spoken Estonian in Sweden and the USA: Analysis of bilingual behavior. – *Studies for Einar Haugen presented by friends and colleagues*. Toim. E. Firkow et al. The Hague: Mouton, 437–449.
- Oksaar, Elis 1992. Intercultural communication in multilingual settings. – *International Journal of Applied Linguistics* 2, 3–16.
- Pajupuu, Hille 1995. Eestlaste ja soomlaste kommunikatsioonikäitumise tagamaadest. – *Keel ja Kirjandus* 11, 767–776.
- Pajupuu, Hille 1997. Eestlased ja soomlased – probleemid suhtlejad. – *Keel ja Kirjandus* 8, 547–550.
- Penjam, Pille, Renate Pajusalu 2006. Konstruktioonigrammatika. (Käesolevas kogumikus)
- Scollon, Ronald, Suzanne B. K. Scollon 2001. *Intercultural Communication: A Discourse Approach*. 2nd edition. Malden MA: Blackwell Publishers.
- Steenisig, Jakob 2001. Notes on turn-construction methods in Danish and Turkish conversation. – *Studies in Interactional Linguistics*. Toim. M. Selting, E. Couper-Kuhlen. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 259–286.
- Thompson, Sandra, Elizabeth Couper-Kuhlen 2005. The clause as a locus of grammar and interaction. – *Discourse Studies* 7, 481–505.
- Tulviste, Tiia, Luule Mizera, Boel de Geer, Marja-Terttu Tryggvason 2002. Regulatory comments as tools of family socialization: A comparison of Estonian, Swedish and Finnish mealtime interaction. – *Language in Society* 31, 655–678.
- Wierzbicka, Anna 1991. *Cross-Cultural Pragmatics. The Semantics of Human Interaction*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Wierzbicka, Anna 1985. Different cultures, different languages, different speech acts: Polish vs. English. – *Journal of Pragmatics* 9, 145–178.

KOODIKOPEERIMISE MUDEL: TÕLGENDADES KEELEKONTAKTE MIKROTASANDIL

Anna Verschik
Tallinna Ülikool

1. Sissejuhatus

Selle artikli eesmärk on anda ülevaade suhteliselt vähe tuntud, aga terminoloogiliselt paindlikust mudelist, nimelt koodikopeerimise mudelist (Johanson 1993, 1999, 2002).

Igauks, kes tegeleb keelekontaktidega, kas mikro- või makrotasandil, sünkroonilisest või diakroonilisest vaatevinklist, puutub varem või hiljem kokku terminoloogilise segaduse, mudelite ja teooriate rohkuse ning üksmeele puudumisega erinevate uurijate vahel. Tihti hakkab termin oma elu elama ja paratamatult saab juurde konnotatsiooni, mis hiljem raskendab termini kasutamist, tekitab lahkarvamusi ja lõpuks sumbib osa uurijaid terminist sootuks loobuma. Nõnda on juhtunud metafoorse terminiga „interferents”, mis tähendab rohkem kui ühe keele oskusest tingitud kõrvalekallet nende keelte reeglitest (Weinreich 1953). Teise keele omandamise teoorias (edaspidi TKO teooriad) on olukord muutumas (vt Pavlenko 2002 nn poststrukturealistlikest vaadetest teise keele omandamise teoorias), üha rohkem kasutatakse terminit „keeltevaheline mõju” (*cross-linguistic influence*). Kontaktlingvistikas (keeltevahelise mõju) pole see termin hinnanguiline, kuid Weinreichi definitsioonis sisalduva negatiivse konnotatsiooni tõttu on aeg-ajalt pakutud uusi termineid, nt kakskeelse uurimusest tuntud keeltevaheline mõju, kontaktidest juhtuv keelemuutus (*contact-induced language change*). Clyne (1967) pakkus välja termini „transferents”, aga see ei päästnud olukorda kuigivõrd, sest paljud uurijad eelistavad oma termineid.

Veel keerulisem lugu on terminiga „koodivahetus”, mis tähendab rohkem kui ühe keele kasutust ühe vestluse piires. Praegu kinnistunud eestikeelne termin „koodivahetus” on selgem kui varem käibel olnud „ümberlülitumine”, mis paistab olevat otsene tõlgene inglise keelest

